

BEVEZETÉS

*A természetes nyelvekre jellemző szabályok, elvek, modellek tulajdonságai
– komplex megközelítés* című, T 029590 számú OTKA-kutatás
zárótanulmányaihoz

MALECZKI MÁRTA

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék
maleczki@hung.u-szeged.hu

1. A kutatás céljának és eredményeinek rövid összefoglalása

A projektum célja az volt, hogy különböző elméleti keretekben dolgozó és különböző nyelvi szintekhez tartozó problémákat vizsgáló kutatókat fogjon össze annak érdekében, hogy az egyes kutatási témák vizsgálata során tetten érhető legyen valami olyan tendencia, amely mindegyik munkában valahogyan megnyilvánul. Egy ilyen közös sajátosság ugyanis úgy értelmezhető, hogy feltehetően az egyes nyelvi szintekhez, illetve elméletekhez nem kötődő, független elvként működik a természetes nyelvek tanulmányozásakor. Ha pedig van ilyen elv, akkor az tudatosítandó mindenféle nyelvészeti kutatásban, mivel nyilvánvalóan a természetes nyelvek valamilyen definitív tulajdonságával áll kapcsolatban. A tendencia, ami a legmarkánsabban rajzolódott ki mindegyik kutató munkájában, az, hogy bármelyik nyelvi szinthez kötődő jelenséget is vizsgálunk bármilyen eszközzel, szükségyszerűen figyelembe veszünk más nyelvi szintekhez tartozó jelenségeket is. Ez a közös vonás, amit akarva-akaratlanul egyértelműen igazol minden kutató munkája, erősen megkérdőjelezi a természetes nyelveket leíró grammatikák szigorúan moduláris felépítésének helyességét.

A nyelvi szintek interakciója – felsorolásszerűen – a következőképpen valósult meg az egyes kutatók munkájában (akiknek a három éves kutatási projektum számára készített igen színvonalas tanulmányaiért ezúton is szeretnék köszönetet mondani).

Zsigri Gyula a fonológiai szinthez tartozó problémákat előbb a morfológiai, majd a fonetikai szinthez kapcsolódóan vizsgálta. A szintaxis területén dolgozó három kutató közül Bánréti Zoltán a mellérendelő szerkezetek és az ellipsis vizsgálata során lexikális és szemantikai információkra is támaszkodik, Kenesei István pedig a fókuszjelenségek vizsgálatakor a szintaxis feladatát egyértelműen a fonológiai és szemantikai szint közötti közvetítésben határozza meg. Szécsényi Tibor eleve olyan modellt használ kutatásaiban, amelyben mindenféle információ egységes módon kezelhető (HPSG), s ezt a formalizmus alkalmassá tette arra, hogy különböző szintaktikai keretekben megfogalmazott általánosítások összevethetők legyenek a segítségével. Maleczki Márta alapvetően szemantikai indítatású kutatásaiban nélkülözhetetlenek bizonyul szintaktikai és pragmatikai információk figyelembevételére, Gyuris Beáta formális szemantikai apparátusát pragmatikai természetű implikatúrákkal kiegészítve magyarázza a kontrasztív topik sajátosságait, Bibok Károly és Németh T. Enikő eredetileg külön induló lexikális szemantikai illetve pragmatikai kutatásai közös zárótanulmányba konvergáltak. Pelyvás Péter eleve holista szemléletű kognitív

Maleczki Márta (szerk.) 2002: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 5, Szeged, SZTE, 251–256.

modellbeli kutatási eredményei egyértelműen bizonyítják ennek a szemléletnek az életképességét, Lerch Ágnes tisztán pragmatikai kutatásai pedig modellek és elvek interakcióját példázzák részletes korpuszvizsgálatokkal.

2. A különböző nyelvi szintekkel kapcsolatos kutatások részletesebb ismertetése

2.1. Fonológiai kutatások

Zsigri Gyula tanulmánya a projektum keretében (is) végzett korábbi kutatásai, a mássalhangzó-szabályok vizsgálata (*Igazodás, hasonulás, összeolvadás*) során felvetődött, elméleti szempontból is érdekes kérdést feszeget a zárókötet számára készített tanulmányában. Problémafelvetése a *fonológiai* és a *fonetikai* szint kapcsolatát érinti: vajon a fonológia a hangtani tulajdonságok közül csak olyanokra hivatkozhat, amelyeknek szerepe van a mögöttes szegmentumok egymástól való elkülönítésében (fonológiai szint), vagy olyanokra is, amelyeknek nincs a fonológiai rendszer szempontjából jelentőségük? Elméleti szempontból szerinte elvben megengedhető lehet az utóbbi megoldás is, ha a fonológiai rendszer szempontjából redundáns megkülönböztetések szerepeltetése által a szabályok gazdaságosabban fogalmazhatók meg. Zsigri Gyula behatóan megvizsgál néhány olyan hangtani oppozíciót, amelyek a magyarban nem szolgálnak (feltétlenül) fonológiai rendszeralkotó különbségek alapjául: a bilabiális-labiodentális, palatális-posztalveoláris, zengőhang-zörejhang oppozíciókat. A megvizsgált esetek többsége alapján az a konklúziója, hogy – ámbár maradhatnak problematikus esetek, mint pl. a /v/-nek a zöngésségi hasonulásban való viselkedése – lehetséges, hogy a fonológia csak a megkülönböztető szerepű hangkülönbségekkel foglalkozzon. Ennek alapján Zsigri szerint nem tekinthető a magyarban fonológiai (csak fonetikai) szabálynak pl. az /m/ labiodentális igazodása, vagy a /j/ zörejesedése és zöngétlenedése.

2.2. Szintaktikai kutatások

Bánréti Zoltán zárótanulmánya a mellérendelő tagmondatokban előforduló ellipszisek szintaktikai szabályainak és a lexikai szelekció mechanizmusának kölcsönhatásaival foglalkozik: olyan javaslat mellett érvel, amely szerint az ellipszist a lexikai szelekció mechanizmusa teszi lehetővé. Munkájának alapfeltevése – a projektum keretében korábban készült tanulmányával összhangban – az, hogy az ellipszis helyén is jelen vannak a lexikai és nyelvtani jegyek, tehát nem történik szintaktikai rekonstrukció vagy másolás (így, Bródyt követve, a mozgatókat kiküszöbölhetőnek tartja). Bánréti javaslata szerint az ellipszist tartalmazó mondatokban ugyanazon lexikai egységet többször is kiválasztjuk a lexikonból egy adott mondat szerkezet létrehozására, de ezek közül csak az egyik egység rendelkezik hangalakkal is. Az így értelmezett ellipszis feltétele, hogy a többször kiválasztott lexikai egységek egymással az „azonos” vagy „nem megkülönböztetett” viszonyban kell, hogy álljanak. A többszörös kiválasztás meg kell, hogy feleljen bizonyos párhuzamos megszorításoknak is. Munkája során Bánréti a Minimalista Program által kínált mondat szerkezet projekcióit a magyar mondatok sajátosságainak leírására két markánsan elkülönülő zónára tagolja: AgrP-re, valamint a Bródy- és a Kenesei-modell szerint értelmezett fókuszmezőt is tartalmazó CP-re. Újdonság Bánréti saját korábbi munkájához képest az is, hogy most a Kayne-féle mellérendelés-felfogás alapján dolgozik.

Bánréti tanulmányának a projektum szempontjából fontos tanulsága, hogy még a leginkább szintaktikai orientáltságú elméletekben is megfigyelhető a lexikális, szintaktikai és szemantikai információk együttes kezelése: ezt igazolják Bánrélinek mind a lehetséges mellérendelő konstrukciók szabályszerűségeinek feltárására, mind az ellipsis szabályszerűségeinek megállapítására irányuló munkái.

Kenesei István zárótanulmánya (*A fókusz megjelenítése a szintaxisban és a fonológiában*) lényegében megvalósítja az első évben kitűzött kutatási célját, ami annak a kérdésnek a megválaszolására irányult, hogy létezik-e egy átfogó és egyszerű szintaktikai megközelítés a világ nyelveiben a fókuszjelenségek kapcsán tapasztalható változatosságra. Kenesei István feladatának tekinti kutatásai során megvizsgálni a világ nyelveinek különféle fókusz-stratégiáinak bemutatására alkalmazott leírásokat is. Zárótanulmányában Kenesei István egy olyan általános szintaktikai eljárást javasol, amely közvetíteni tud a fókuszértelmezés tartománya és a fókuszhangsúly között. A fő nehézséget az okozza ennek az általánosításnak a megtalálásában, hogy a) a különböző nyelvekben feltehetően egységesen meglévő fókuszértelmezések változatos szintaktikai és fonológiai eszközökhöz kapcsolódnak; b) a hangsúlyviszonyok nem egyértelműen tükrözik, hogy mekkora konstituenstre terjed ki a fókuszértelmezés. Az értelmezés ugyanis különféle hosszúságú kifejezésekre terjedhet ki akkor is, ha a kifejezésnek csak az egyik összetevője visel fókuszhangsúlyt. Nem mindegy azonban az sem, hogy melyik konstituens hangsúlyos, és e tekintetben is különbségek vannak a nyelvek között. E problémák megoldására korábban tett javaslatokat bemutatva és értékelve Kenesei egy többlépcsős megoldás mellett érvel. Kétféle fókuszjegyet tételez fel: egy *f* lexikai-szintaktikai-szemantikai jegyet, amit egységesen a szintaktikai fejhez köt, és egy *F* fonológiai fókuszjegyet, amelynek elhelyezkedése nyelvspecifikus. Megvizsgálva a magyar nyelvet a kétféle jegy között közvetítő parametrikus szabályváltozatok szempontjából Kenesei amellet érvel, hogy a magyar adatok helyes kezelésére szükséges egy új fókuszhangsúly-kiosztó szabályt bevezetni.

Szécsényi Tibor zárótanulmánya igazi szintaxiselméleti kérdést feszeget: vajon az újraíró szabályrendszerek a szintaxiselméletek fejlődésének eredményeképpen nem alakíthatók-e át oly módon, hogy az általánossá vált ágrajz-jólformáltsági feltételek helyett is használhatóak legyenek? E kérdés megválaszolása során Szécsényi először nyilvánvalóvá teszi az utóbbiak előnyeit az újraíró-szabályokkal szemben, majd megmutatja, hogyan lehetne a frázis-struktúra szabályokat olyan jelölésekkel kiegészíteni, hogy mindazt az információt hordozzák, amit az ágrajzok. A bemutatott kétféle jelölési technikát azonban elveti, mert külsődleges, a kiinduló fogalmaktól, a nyelvtantól idegen, *ad hoc* eszközöknek tartja az ilyen megoldásokat. Ezután komolyan fontolóra véve a modern, jegystruktúrákat használó frázis-struktúra nyelvtanok által kínált lehetőségeket, olyan megoldást ajánl, ami egyszerű, elegáns és az unifikációs nyelvtanokkal teljesen kompatibilis megoldást kínál: az újraíró szabályok által nem mindig egyértelműen meghatározható közvetlen dominanciaviszonyokat egy *ID* jegy segítségével kódolja. Szécsényi Tibor megmutatja, hogy az általa ajánlott szisztéma valóban alkalmas mindarra, amire az ágrajzok, és újradefiniál az ajánlott jegystruktúrák frázis-struktúra szabályok alapján egy sor, a levezetési fák tulajdonságain alapuló közkeletű segédfogalmat (pl. *k*-vezérlés, maximális pojekció, lexikai fej). A Szécsényi Tibor által ajánlott formalizmusnak elméleti jelentősége az, hogy a különféle

grammatikákat egységes formára lehet hozni a segítségével, és így könnyebben összehasonlíthatóvá válnak előnyeik és hátrányaik.

2.3. Szemantikai és pragmatikai kutatások

Gyuris Beáta a kontrasztív topikkal kapcsolatos korábbi kutatásait bővíti és fejleszti tovább *Az aktuális tagolás és a kvantorok hatóköre* című tanulmányában. Megfigyeli, hogy a kontrasztív topik szűk hatókörére vonatkozó általánosítás nem mindig állja meg a helyét a magyarban. Meggyőző példákat mutat be azon álláspontjának alátámasztására, hogy a kontrasztív topik és az asszociált szerepű kvantoros kifejezések hatóköri viszonyai nem a felszíni sorrendjük alapján határozhatók meg, hanem az ezeket a pozíciókat betöltő DP-k lexikális tulajdonságaiból, valamint az asszociált szintaktikai szerepéből következő szemantikai tulajdonságaiból. Gyuris Beáta amellet érvel, hogy ha feltételezzük, hogy a kontrasztív topikos mondatok események közötti kontrasztot fejeznek ki, az események struktúrájával jól magyarázhatók a különféle hatóköri olvasatok megjelenései. Egy formális szemantikai eseményreprezentációs keretben korrekt szemantikai levezetéseket mutat be, s a levezetések eredményeképpen létrejövő „proto-reprezentációkból” jelentéspotztulátumok segítségével vezeti le a ténylegesen megfigyelhető értelmezéseket. Végül egységes, részben pragmatikai magyarázatot kínál arra vonatkozóan, hogy milyen két tényezőtől (alternatív eseményekkel való kompatibilitás, referencialitás) vezethető le szisztematikusan, hogy mikor milyen hatóköri olvasatok jelennek meg a kontrasztív topikos mondatokban.

Gyuris Beáta tanulmányainak a projektum szempontjából fontos tanulsága, hogy a kontrasztív topik szemantikai tulajdonságainak vizsgálata során már elkerülhetetlenül átlépünk a hagyományosan inkább a pragmatikához tartozó területre is: a kontrasztív topik értelmezés által indukált implikatúrák inkább pragmatikai, mint szemantikai jellegűek, hiszen a mondat információs struktúrájával kapcsolatosak, és nem annyira igazságfeltételekről esik már itt szó, mint inkább arról, hogy milyen kontextusokban „szerencsések” a vizsgált mondatok.

Bibok Károly és Németh T. Enikő közös tanulmányban zárják le kutatásaikat. Ez azért is különösen érdekes és hasznos az egész OTKA-projektum célja szempontjából, mert már maga az a tény is, hogy a lexikális szemantikai és pragmatikai kutatások összekapcsolódhatnak, fontos érv lehet annak az általánosan kirajzolódni látszó tendenciának a megerősítése mellett, hogy a grammatika felépítésének szigorúan moduláris megközelítése nem (mindig) nyújthat megfelelő alapot sok fontos nyelvészeti probléma megoldásához, és legalábbis a modulok együttműködésének feltételezésére van szükség. Bibok Károly korábbi tanulmányaiból az szűrődött le tanulságként, hogy a szintaktikai folyamatokba a predikátumok és argumentumaik nem „elve” meghatározott lexikális jelentésekkel lépnek be, hanem egymásra hatásuk révén alakul ki a pontos fogalmi jelentésük; s mivel így a világtudás is szerepet játszik az interpretációban, az összetett kifejezés jelentésének kiszámításához nem elegendő az alkotórészek jelentésének és kapcsolódási módjának az ismerete. Németh T. Enikő korábbi kutatásai során a relevancia elvének szerepét vizsgálta meg az implicit argumentumokkal foglalkozó tanulmányaiban. Az implicit argumentumok előfordulási lehetőségeinek, illetve interpretációs mechanizmusainak tanulmányozása során a pragmatika és a különböző nyelvi szintek együttműködésére vonatkozó bizonyítékokat talált, és arra az eredményre jutott, hogy az implicit argumentumok előfordulásának

motiválása, illetve ezen argumentumok referenseinek azonosítása a kétféle (kognitív és kommunikatív) relevancia elv alapján történik. Közös zárótanulmányukban Németh T. Enikő és Bibok Károly kézenfekvő módon kapcsolják össze korábbi kutatási eredményeiket, és három megnyilatkozás-csoportot (az implicit argumentumokat, az implicit predikátumokat tartalmazókat, továbbá azokat, ahol feltűnő az argumentumoknak a predikátumok jelentésére gyakorolt hatása) vizsgálva megmutatják, hogy a megnyilatkozás-jelentés megalkotásához a lexikon és a kontextus intenzív interakciójára van szükség. Tanulmányukban jellemzik a különböző típusú lexikai és kontextuális információknak a jelentés megalkotásában betöltött szerepét mindhárom megnyilatkozás-csoportnál, és a feltárt összefüggéseket egyetlen univerzális racionalitási elvvel, a kognitív relevancia elvével magyarázzák.

Maleczki Márta egészen máshonnan indulva (a különböző ítélettípusok logikai szerkezetét vizsgálva), ennél fogva egészen más szemléletű szakirodalom feldolgozása alapján jut hasonló eredményekhez a kommunikációs stratégiákat és alapelveket illetően, mint a lexikális szemantikai és pragmatikai kutatásokat kombináló Bibok Károly és Németh T. Enikő. Maleczki zárótanulmányának témája az ún. thetikus ítéletek (*Esik. Bejött egy kutya. Jön a vonat.* stb.) közvetlen szemantikai jellemzése, szemben azzal az elterjedt gondolkodásmóddal, amely a kategorikus ítéletekkel szembeállítva definiálja ezeket (pl. úgy, mint topikot nem tartalmazó, vagy logikai alany nélküli állításokat). Szigorúan logikai jellegű kiindulópont alapján arra a következtetésre jut, hogy a thetikus ítéletek éppen úgy teljes logikai szerkezettel rendelkeznek, mint a logikai és szemantikai kutatásokban szinte kizárólag tanulmányozott kategorikus ítéletek, csak éppen a thetikus ítéletekben mindig egy *helyzet* a logikai alany. Ez a helyzet-argumentum általában nem artikulált vagy implicit módon van jelen, ezért gyakran kizárólag a nem-nyelvi kontextusra támaszkodva, poszt-szemantikai úton azonosítható csak; létezésére azonban független bizonyítékot szolgáltat a generikus-epizodikus mondatok szembenállása (legalábbis ha elfogadjuk Kratzer javaslatát, mely szerint az epizodikus mondatokban szereplő predikátumok argumentumszerkezetében feltételezhető egy „tér-idő” argumentumhely megléte). Az a tény, hogy thetikus ítéletekben nem szerepelhet fajta-szintű argumentumot megkövetelő predikátum, kézenfekvő magyarázatot nyer, ha feltételezzük, hogy a thetikus ítéletek logikai alanyaként szereplő helyzet-argumentum megegyezik a helyzetkép-szintű predikátumok értelmezéséhez szükséges „tér-idő”-argumentummal. Ily módon lexikális, logikai-szemantikai és kontextuális (pragmatikai), sőt, a magyarra nyelvspecifikusan érvényes szintaktikai tényezők szép együttműködésére láthatunk példát. A tanulmányban körvonalazott javaslat várhatóan új, egyszerű és elegáns magyarázati lehetőségeket kínálhat olyan, régóta a nyelvészeti kutatások középpontjában álló kérdések tisztázásához, mint a topik fogalma vagy a specifikusság, és egységesebb magyarázatot tehet lehetővé a Maleczki korábbi tanulmányaiban behatóan vizsgált határozatlan argumentumok sajátosságaira vonatkozólag.

Pelyvás Péter zárótanulmánya összegző jellegű, elméleti igényű munka, ami ugyanakkor – éppen az elméleti kiindulópont alapján – érdekes empirikus általánosításokat is megfogalmaz a magyar nyelvre vonatkozóan. Pelyvás elméleti célja az, hogy bemutassa, hogy a szubjektív kognitív modellek alkalmasabbak a nyelvészeti modalitás-fogalom megértésére és mélyebb elemzéseket tesznek lehetővé, mint az igazság-feltételes

megközelítések. Ez azért lehetséges szerinte, mert a felhasznált holista kognitív grammatika eszköztárában nem különül el a nyelvhasználó és a nyelvi rendszer, tehát a beszélő szubjektuma maga is a leírás részévé válhat, ezáltal lehetővé válik a modalitások kognitívmodell-váltásként történő leírása. Ennek a modellváltásnak Pelyvás bizonyítékát látja – a nagy számú lexikális kifejezőeszköz meglétéén túl – bizonyos nyelvi struktúrákban is. Dolgozatában ilyen, a modellváltás létezését bizonyító, a magyarban produktívan használt nyelvi struktúrákat mutat be. Két szerkezetet vizsgál: az egyik (*úgy tudom/látom*) a kognitív modell kialakításában, a másik pedig egy már (hibásan) kialakított modell korrigálásában játszik szerepet. Ez utóbbi modell-váltás kifejezésére a magyarban négyféle eszközt is felfedez Pelyvás. Vizsgálódásai a nem-kognitív keretben dolgozó nyelvész számára is érdekes adatokat, empirikus általánosításokat szolgáltatnak, s így Pelyvás munkája meggyőző érveket szolgáltat a holista szemlélet előnyei mellett. Pelyvás munkája a projektum kezdete óta azt bizonyítja, hogy az általa választott kognitív megközelítés (Langacker, Sweetser) alapján a nyelvi adatoknak érdekes és újszerű elrendezését tudja adni, és sokszor talán a hagyományosabb, modulárisabb szemléletnél az intuíciónak jobban megfelelő magyarázatokat tud kínálni. Ez természetesen annak is köszönhető, hogy vizsgálódásai a különféle típusú modalitásokra koncentrálnak, s ezen a területen nyilvánvaló előnyökkel járhat a szubjektum szerepének modellezhetősége.

Jerch Ágnes az argumentatív diskurzusok szabálykövetésének tanulmányozását vállalta a projektum keretében. Abból kiindulva, hogy a generatív grammatikával analóg módon felépített argumentatív grammatika nem igazán alkalmas eszköz aktuálisan megvalósult, érvelést tartalmazó konverzációk nagyobb korpuszának empirikus vizsgálatára, inkább az argumentatív diskurzusok normatív, ill. deskriptív megközelítését integráló holland pragmatodialektikus iskola (F. H. van Eemeren, R. Grootendorst) kutatási programját követve valósította meg diskurzus-elemzéseit zárótanulmányában. A normatív modellek rekonstrukciós módszere alapján talált érvelési sémákat az élő dialógusokat tanulmányozó kutatók további érvelési aktussal és illokúciós aktusokkal egészítették ki. *Jerch Ágnes* ezeket is a saját maga által gyűjtött és elemzett rádiós vitaműsorokból való anyagon illusztrálja. Kimutatja, hogy az általa elemzett diskurzusok szekvenciális struktúrája eltér a normatív modellétől: a nyitószakasz törlődik, más szakaszok egybeesnek, az eredményt tartalmazó szakasz pedig rendszerint nem valósul meg. Mindez a műfaj közismert, félig intézményes *scriptjével* magyarázható. *Jerch Ágnes* az érvelés, a bizonyíték és az engedmény komplex illokúciós aktusainak arányait a vizsgált korpuszban százalékosan kimutatva részben az udvariasság elve alapján magyarázza a talált arányokat. Ennek az elvnek a működését a különféle udvariassági stratégiák számszerű kimutatásával is alátámasztja. Mivel ilyenféle korpusz-analízist nem sokat végeztek még, *Jerch Ágnes* elemzései és általánosításai mind elméleti, mind leíró szempontból jelentőségteljesen járulnak hozzá a diskurzusban követett stratégiák pontos feltérképezéséhez, a modell és az elvek együttes működésével magyarázva ezeket.